

MATERIALE TEGULARE CU GRAFFITI DE LA APULUM

CLOȘCA L. BĂLUȚA — CLAUDIA BALUȚA

Pe teritoriul celor două *colonia* de la Apulum¹ au fost descoperite materiale tegulare pe care, alături de ștampile ale legiunii XIII Gemina, cu sau fără antroponim, au fost incizate în lutul nears texte, nume sau cifre. Unele din aceste materiale au fost publicate², altele, deși descoperite mai demult, nu au fost luate în considerare. Pentru cărămida descoperită în vechile săpături de la glacisul cetății medievale³ (nr. 8) nu avem date stratigrafice concludente. Cele descoperite întâmplător în ultima vreme (nr. 2—5) au fost recuperate prea târziu pentru a mai putea fi făcute observațiile arheologice necesare. Nici pentru cele provenite de la cărămidăria militară de la poalele versantului sudic al Dealului Furcilor⁴ (nr. 1, 10) nu se cunosc amănunte. Astfel, cronologia, confruntată cu lipsa datelor necesare și utile referitoare la circumstanțele descoperirii și ale ambianței arheologice, nu a putut fi determinată în limite de timp riguroase.

¹ Al. Popa, în *Apulum* XIV, 1976, p. 65—71.

² I. Berciu, în *Apulum* III, 1947—1949, p. 195, nr. a: „...anus / ...atus“; J. Kárpiss, în *ATEvk.*, XVI, 1911, p. 17; B. Cserni, în *MKErt.*, VI, 1912, 2—3 p. 113: „A(...) T(...) A(...)“; G. Téglás, în *Klio* XI, 1911, p. 500; *TglD*, p. 62, „CVAPC“; B. Cserni, în *ATEvk.*, III, 1890, p. 41, nr. 17; *CIL* III 12644; D. Tudor, *OTS*, p. 163, fig. 12; idem, *Arheologia romană*, București, 1976, p. 84—92; V. Moga, în *Apulum*, XXI, 1983, p. 81—88, fig. 1; N. Gudea, în *ActaMP*, XI, 1987, p. 103, nr. 41: „Herculanus“; B. Cserni, în *ATEvk.*, XIV, 1908, p. 12, nr. 12, 1; I. I. Russu, în *StComSibiu*, XII, 1965, p. 62—63, nr. 21, fig. 20; M. Macrea, *Viața*, p. 342; N. Gudea, *op. cit.*, p. 103, nr. 43: „Marcus / Marcianus / Fuenas / Foinas“; *ibidem*, p. 103, nr. 44: „...M/I...“; B. Cserni, în *ATEvk.*, XIV, 1908, p. 42, nr. 121: „S(?ignari) cullus et ampelio“; *CIL* III 8077, 8; N. Gudea, *op. cit.*, p. 103, nr. 42: „...tefanus / ...mibu... / ...ter“.

³ B. Cserni, în *ATEvk.*, I (1888)—XVIII (1917).

⁴ V. Moga, în *RCRActa*, XVII—XVIII, 1977, p. 204—209; C. L. Băluța a efectuat analize chimice la probe de pământ recoltate din diferite puncte de pe versantul sudic al Dealului Furcilor, la unele materiale tegulare cu ștampilă descoperite în stive intacte la cărămidăria militară de aici, la unele materiale tegulare cu altă ștampilă decât a celor din stive, descoperite în diferite zone arheologice de la Apulum, precum și la câteva produse tegulare cu ștampile identice cu a celor din stive, descoperite la termele de la Micia. Constantele chimice rezultate la aceste analize sunt, cu excepția unor insignifiante diferențe, aproape identice. S-a putut astfel demonstra că toți martorii analizați au fost lucrați din același pământ de la Dealul Furcilor. Rezultatul parțial al acestor investigații a fost comunicat la una din sesiunile anuale organizate de Muzeul din Constanța. Un studiu amplu referitor la cărămidăria militară de la Apulum și la comerțul cu produsele lucrate în ea este în curs de elaborare.

Data fiind nouitatea conținutului acestor graffiti precum și importanța lor documentară, le prezentăm succint completând repertoriul inscripțiilor *instrumentum* de acest gen din Dacia romană⁵.

1. Cărămidă dreptunghiulară (38×14,5×6 cm) descoperită la cărămidăria militară de la Dealul Furcilor, cu ștampila *LEG(io) XIII G(emina)* în cartuș *tabula ansata* în chenar dreptunghiular (17×4 cm) și cu o marcă digitală dublă, arcuită trasată peste literele L și G de la *leg(io)*. În partea dreaptă a cărămizii a fost incizat, cu litere semicursive, textul:

FMI|later/culos CCLXXXIII

Cifra 293 a fost incizată parțial peste partea dreaptă a ștampilei. Literele majuscule din primul rând, *FMI*, sunt greu de explicat. Dacă literele *MI* reprezintă cifra 1001, ea ar putea indica numărul de cărămizi lucrate într-o zi de o echipă, iar cifra din rândul inferior — eventuala însumare a încă 293 de cărămizi. Prima literă, *F*, poate fi citită în acest caz *f(ecit)*. Lectura și interpretarea Ion Piso⁶.

Datare: secolele II—III.

MNUAlba Iulia, nr. inv. R. 598. Fig. 1.

2. Olan fragmentar (32×2 cm) descoperit fortuit la Partoș, pe strada Gemenilor. Pe coama lui a fost incizat, cu litere semicursive, înalte de 1,2—1,5 cm, unele cu ductul discontinuu, data de 21 septembrie⁷.

(ante diem) XI k(alendas) oktob(res)

Lectura Ion Piso.

Datare: secolele II—III.

MNUAlba Iulia, nr. inv. R. 8287. Pl. I/2.

3. Cărămidă dreptunghiulară fragmentară (13×9×3,5 cm) descoperită fortuit la Partoș. Pe ea au fost incizate literele inițiale ale numelui unui *figulus*, înalte de 3 și respectiv de 2 cm. Literele *A* și *P* sunt în ligatură; *A* nu are bara orizontală; marcă digitală, arcuită, dublă, trasată de-a lungul cărămizii.

AP (...) O (...)

Datare: secolele II—III.

MNUAlba Iulia, nr. inv. R. 8288. Pl. I/3.

4. Cărămidă dreptunghiulară fragmentară (18×9×4 cm) descoperită fortuit la Partoș, în curtea Școlii elementare. Pe ea sunt incizate, dispuse în coloană, cu litere înalte de 2—4 cm, trei nume, din care s-au mai păstrat, în fractură, numai terminațiile:

... ES/ ... DV/ ... OM.

Datare: secolele II—III.

MNUAlba Iulia, nr. inv. R. 8282. Pl. I/4.

⁵ N. Gudea, în *ActaMP*, XI, 1987, p. 91—158, fig. 1—132.

⁶ Analogii: CIL III 8277; N. Gudea, în *Archaeologischen Korrespondenzblatt*, Mainz, XVIII, 1988, p. 301—304, fig. 1.

⁷ Pentru datarea materialelor tegulare de către militari, vezi G. Spitzlberger, în *SJ*, XXV, 1968, p. 102.

5. Olan fragmentar (42×2 cm) descoperit fortuit la Partoș. Pe coama lui a fost incizat cu litere discontinue, înalte de 0,7—1,7 cm, un nume, probabil al cărămidarului. Ligaturi: C+V.

Minicius Marcus

Date: secolele II—III

MNUAlba Iulia, nr. inv. R. 3107. Pl. I/1.

6. Țiglă pentru *hypocaustum*, fragmentară (14,5×13+3 cm), descoperită în zona estică a pretoriului guvernatorului, cu ștampila fragmentară LE [G(io) XIII G(emina)]. Deasupra ștampilei este incizat numărul X. Întregirea ștampilei s-a făcut după cele cu literele și cartușul identice.

Date: secolele II—III.

MNUAlba Iulia, nr. inv. R. 1097. Pl. I/5 și II/1.

7. Țiglă pentru acoperiș, întreagă (56,5×41×3,5 cm) descoperită la *lateraria* militară de la sud de Dealul Furcilor, cu ștampila LEG(io) XIII G(emina) în cartuș dreptunghiular (8,5×2,7 cm) și cu literele înalte de 1,8—2,2 cm. Litera E are hastele orizontale dispuse oblic; G este în formă de C; *interpunctio* după leg(io). De-a lungul țiglei a fost incizat numărul XXXIII pe care au rămas urme de *clavus caligaris*.

Date: secolele II—III.

MNUAlba Iulia, nr. inv. R. 243, Pl. II/2 și III/2.

8. Cărămidă patrată întreagă pentru *hypocaustum* (28×27×6 cm), descoperită la pretoriul guvernatorului, în zona glacisului cetății⁸, cu ștampila LEG(io) XIII GEM(ina) | IVLI(us) IVLIANVS, în cartuș dreptunghiular (10,6×3,6 cm) și cu literele înalte de 1,1—1,4 cm. Litera A nu are bara orizontală; marcă digitală simplă, arcuită; *palma* după leg(io) și *nomen*. La marginea laturei inferioare raportat la poziția ștampilei, a fost trasat cu degetul numărul CXIII.

Date: secolele: II—III.

MNUAlba Iulia, nr. inv. R. 286. Pl. II/3 și III/1.

9. Cărămidă patrată pentru *hypocaustum* (26,5×27×5 cm), descoperită la Apulum, loc neprecizat, cu ștampila LEG(io) XIII G(emina) // AVR(elius) MEN/ANDER, defectuos imprimată, în cartuș dreptunghiular (10,8×5,1 cm) și cu literele înalte de 1,2—1,5 cm, dispuse sinistrovers. Litera A nu are bara orizontală, iar N este inversată; *interpunctio* după cognomen, care este despărțit greșit; urme de *clavus caligaris*; marcă digitală simplă, trasată pe latura dreaptă. În colțul inferior drept este incizat numărul MI. În continuarea ștampilei, dispuse arcuit, au fost incizate trei patrate a căror semnificație este greu de precizat. În dreapta patratului central sunt incizate semne al căror înțeles rămâne neclarificat.

⁸ Identificarea pretoriului guvernatorului și relația lui cu „termele romane” descoperite de B. Cserni a fost clarificată de Ion Piso, în *Tyche*, 6, 1991, p. 148 sqq. cu fig. 14; idem, *Fasti provinciae Daciae*, I, Bonn, 1993, p. 37, 89—90; Al. Diaconescu, I. Piso, în *Politique éditiale dans les provinces de l'Empire Romain*, Cluj-Napoca, 1993, p. 72—73, 78, fig. 3.

Datare: începând cu domnia lui Marcus Aurelius.
Muzeul orașenesc Blaj, nr. inv. 14. Fig. 2.

10. Cărămidă patrată pentru *hypocaustum* (28×28×4,5 cm), descoperită la cărămidăria legiunii de la Dealul Furcilor. Pe cărămidă sunt imprimate, alăturat, două ștampile, una cu litera *F*, probabil *f(iglina)*, și cealaltă cu cifra XVI, care reprezintă eventual numărul de ordine al unei *figlina*.

Datare: secolele II—III.

MNUAlba Iulia, nr. inv. R. 400. Pl. III/3.

Inscripțiile incizate pe aceste materiale tegulare au o importanță particulară. Literele MI incizate pe două cărămizi de tipuri diferite, una dreptunghiulară (nr. 1) și cealaltă patrată (nr. 9), sunt interpretate ca număr care ar putea reprezenta eventuala normă de lucru a unui cărămidar sau a unei echipe într-o unitate de timp. Pe cărămida nr. 1 este incizată clar și cifra 293, care ar putea exprima atât numărul de cărămizi adăugate la norma de lucru sau scăzute din ea, cât și norma de lucru pentru acest tip de cărămidă a unui cărămidar, într-o unitate de timp. Cifre apropiate acesteia au fost imprimate și pe materiale tegulare descoperite la Siscia, și anume 220 și 180. Ambele cifre sunt interpretate ca norme de lucru pentru cărămizi, cifra a doua, mai mică, reprezentând cărămizi lucrate în condiții cu alte caracteristici⁹.

Celelalte numere incizate pe materiale tegulare de la Apulum ar putea reprezenta și ele norme specifice de lucru, caracteristice unui anumit tip de produs tegular. Astfel, norma de lucru a unui cărămidar pentru o anumită unitate de timp ar fi putut fi, pentru *tegulae mammatae*, XI (nr. 6), pentru *tegulae hamatae*, XXXVIII (nr. 7) și pentru cărămizi patrate pentru *hypocaustum*, CXVIII (nr. 8). Precizăm că numărul 114 mai este incizat în două cazuri și pe materiale tegulare din alte provincii, pe lângă numerele 120 și 123 (vezi nota 9). Este greu de precizat, în absența unor date concludente, dacă la aceste ipotetice norme de lucru este inclus sau nu timpul consumat cu operațiunile premergătoare (pregătirea lutului, transportul lui la masa de lucru etc.) și ulterioare finisării produsului tegular (transportul pe platforma de uscare, stivuirea, marcarea).

În ce privește interpretarea literelor MI de pe cărămida nr. 1 ca cifră normă de lucru, observăm că atât numărul rezultat din adăugarea a încă 293 de cărămizi, ca depășire a presupusei norme de lucru, cât și numărul rezultat din diminuarea acesteia cu același număr de cărămizi, ca nerealizate, nu reprezintă multiplul nici uneia din ipoteticele norme specifice de lucru.

Subliniem specificarea numelui unui tip de produs tegular, *laterculus*, pentru prima dată în Dacia Superior, și atestarea unei date calendaristice, 21 septembrie, de asemenea pentru întâia oară pe materiale tegulare. Remarcăm apariția numărului unei *figlina*, din componența unei cărămidării militare, dacă lectura este corectă; varietatea produselor tegulare pe care au fost incizate numere alături de ștampile tegu-

⁹ Materiale tegulare cu numere incizate, interpretate de A. Neumann, în *Der römische Limes in Österreich*, Wien, XXVII, 1973.

lare militare; prezența mărcilor digitale trasate după aplicarea ștampilelor precum și urme de *clavus caligaris* rămase pe unele produse tegulare într-o fază mai avansată de uscare. Nu lipsit de importanță, deși modest, este aportul pe care-l aduc unele din aceste graffiti la îmbogățirea repertoriului antroponomastic al Daciei romane cu numele unor *figuli* particulari.

MATÉRIAUX TÉGULAIRES DÉCOUVERTES A APULUM

(Résumé)

Sur quelques matériaux tégulaires découvertes fortuitement à Apulum sont incisées textes, noms et nombres. Les textes sont: *FMI / later / culos / CCLXXXIII*, sur une brique rectangulaire, au-dessus d'estampille *LEG(io) XIII G(emina)*, et la date (*ante diem*) *XI k(alendas) oktob(res)* sur un *imbrex* — la première attestation d'une date de calendrier sur céramique en Dacie. Les noms sont: *AP(...)* *O(...)*, les terminations des trois anthroponymes *...ES / ...DV / ...OM* sur des briques rectangulaires et *Minicius Marcus* sur un *imbrex*. Les nombres, supposés comme normes spécifiques de travail, sont: *X* à côté d'estampille *LE[G(io) XIII G(emina)]* sur une tuille pour *hypocaustum*; *XXXIII* ensemble avec l'estampille *LEG(io) XIII G(emina)* sur une tuille de toit; *CXIII* à côté de l'estampille *LEG(io) XIII GEM(ina) / IVLI(us) IVLIANVS* sur une brique carrée et, enfin, *MI* au même endroit avec l'estampille *LEG(io) XIII G(emina) / AVR(elius) MEN/ANDER* sur une brique carrée. Sur une brique de même type, découverte à la briqueterie militaire, sont imprimées, l'un près de l'autre, deux estampilles, l'une avec la lettre *F*, probablement *f(iglina)*, et l'autre avec la chiffre *XVI*, éventuellement le numéro d'une *figlina*.

EXPLICATION DES ILLUSTRATIONS

- Fig. 1. Texte et numéro incisées et estampille imprimée sur une brique rectangulaire.
 Fig. 2. Numéro et dessin géométrique incisées et estampille imprimée sur une brique carrée.
 Pl. I. Nom et date de calendrier incisées sur des *imbrices* (1, 2) et sur des briques rectangulaires (3, 4); numéro incisé sur une *tegula mammata* (5).
 Pl. II. Estampille imprimé et numéro incisé sur une *tegula mammata* (I/5 et II/1) et sur une *tegula hamata* (II/2 et III/2).
 Pl. III. Numéro incisé et estampille imprimée sur une brique carrée (II/3 et III/1); lettre et numéro imprimées sur une brique carrée (III/3).

Hand-drawn cursive script consisting of two lines of stylized, interconnected characters.

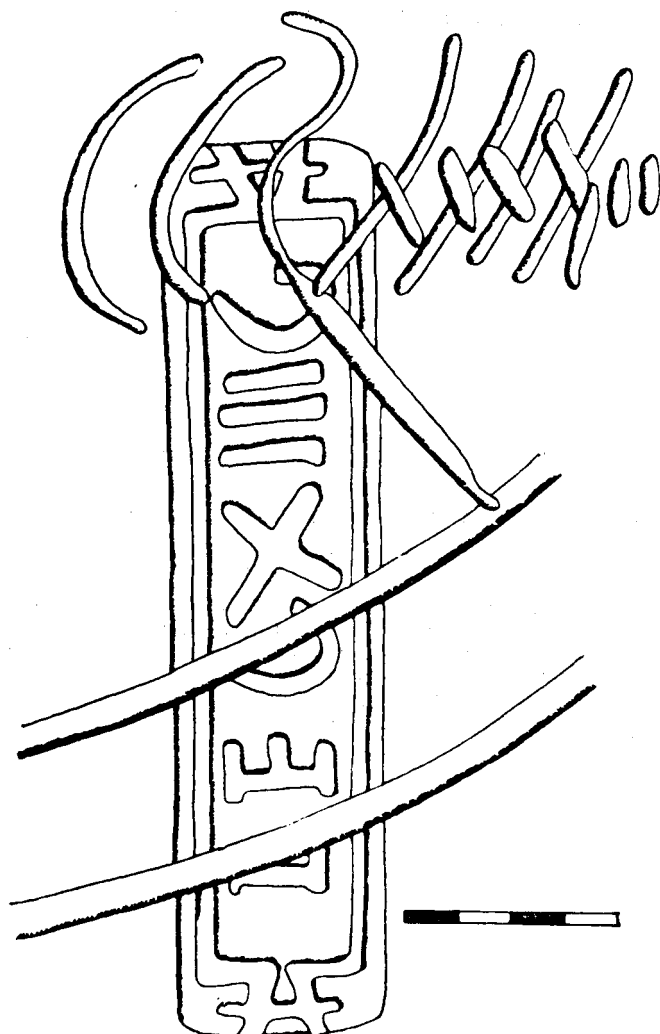

Fig. 1. Text și număr graffitate și ștampilă imprimată pe cărămidă dreptunghiulară.

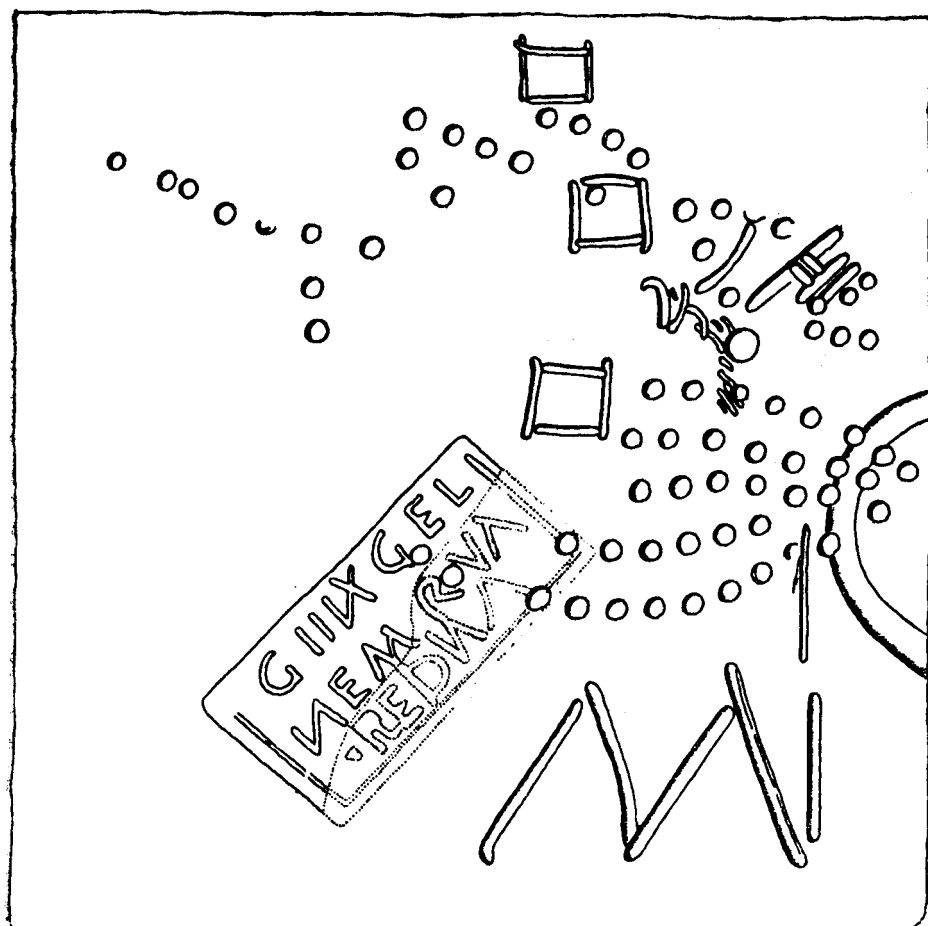
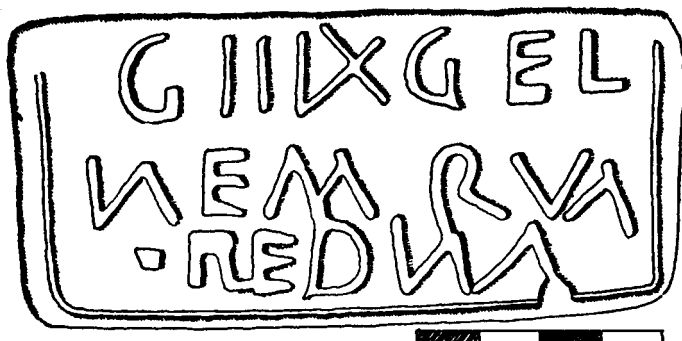
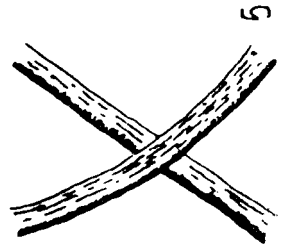
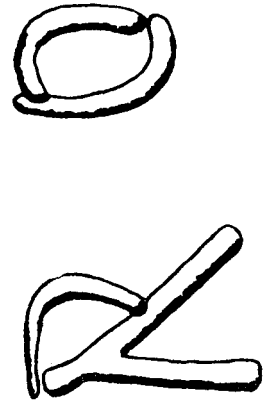
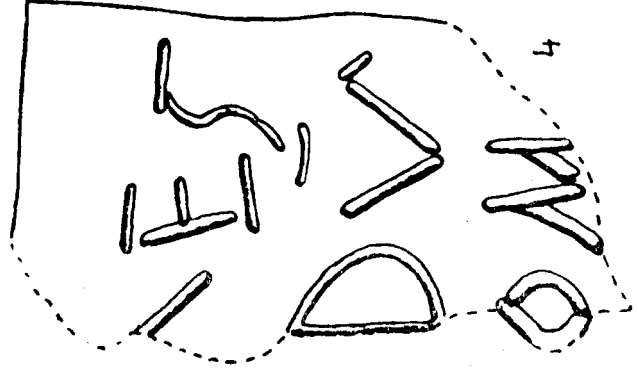

Fig. 2. Număr și desene geometrice graffitate și ștampilă imprimată pe cărămidă patrată.

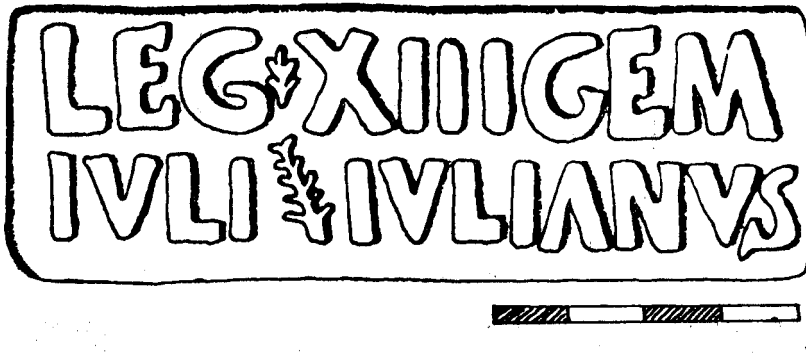
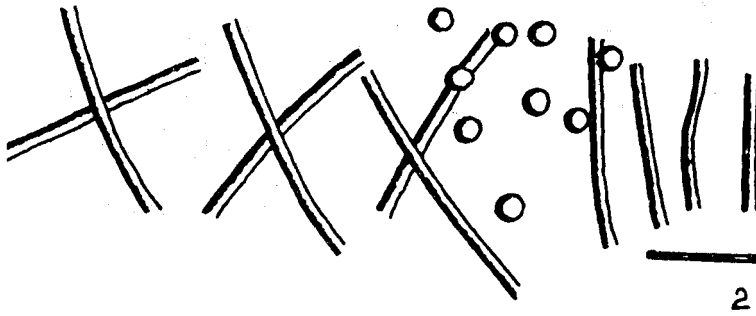
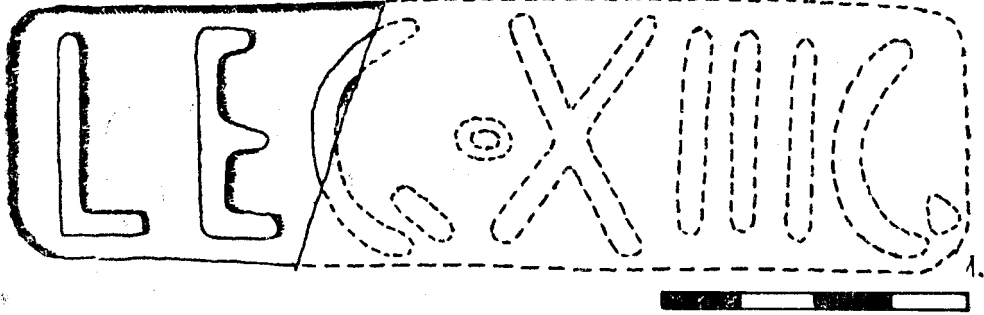
MINICUSMARECVS

XIKOCTOR

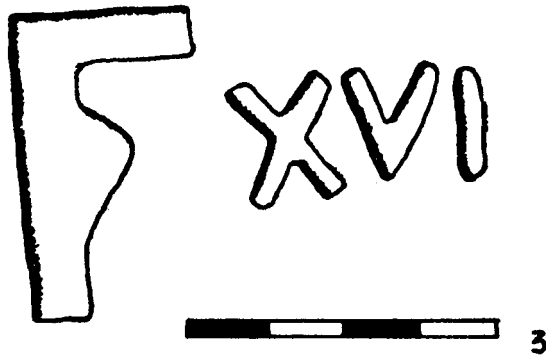
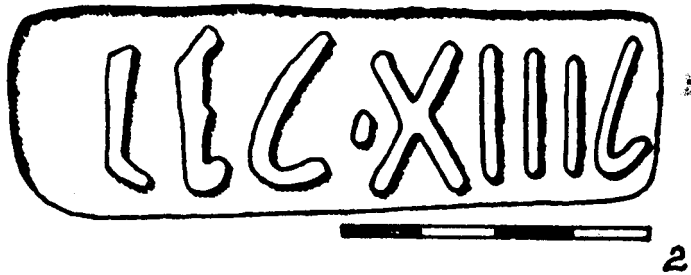
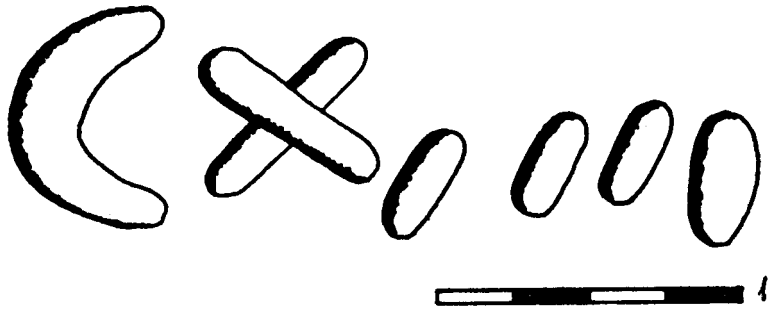
2.

Pl. I. Nume și dată calendaristică grafitate pe olane (1, 2) și pe cărămizi dreptunghiulare (3, 4). Număr indicat pe tablă în momentul (1).

Pl. II. Ștampilă imprimată și număr incizat pe *tegula mammata* (I/5 și II/1) și pe *tegula hamata* (II/2 și III/2).

Pl. III. Număr incizat și ștampilă imprimată pe cărămidă patrată (II/3 și III/1); literă și număr imprimate pe cărămidă patrată (III/3).